

УДК 002.2:316.77

Вікторія Маркова,
докторант ХДАК,
кандидат педагогічних наук

Книга як соціально-комунікативна модель сприйняття і репрезентації реальності

У статті аналізується, яким чином друкована книга моделює сприйняття і репрезентацію реальності та чим вона в цій якості відрізняється від електронної.

Ключові слова: гіпертекст, електронна та традиційна книга, електронна комунікація.

У сучасних умовах важко заперечувати комунікативні переваги того, що зараз називають електронною книгою, і наполягати на тому, що традиційна все ж краща. Але варто поглянути, що втратить суспільство і кожна окрема людина зі зникненням цього унікального комунікативного засобу, що визначав обличчя цілої низки могутніх цивілізацій і зміг донести до нас їхнє слово. Як зазначає М. Рац, книга належить до явищ природно-штучних, тобто таких, які розвиваються й еволюціонують залежно від наших рефлексивно-мисленевих здатностей і прийнятої нами стратегії, а тому майбутнє книги, як і майбутнє людства, залежать від того, яку онтологію книги ми приймемо і яку стратегію розвитку книжкової справи намітимо [13, с. 87]. Тобто майбутнє книги і людства взагалі не визначається чітким алгоритмом, що веде людство із заданою наполегливістю заздалегідь визначеним маршрутом до заданої цілі. Й історія людських надій і сподівань не раз переконувала нас у цьому. А тому варто визначитися: радіти нам чи засмучуватися з приводу приречення книжкової культури, який пророкують прихильники електронної книги? Історію розвитку засобів комунікації перед нами в яскравій формі розгорнув М. Маклюен, постійно підкреслюючи, що будь-яку новацію ми оплачуємо ціною певних втрат. Визначитися для того, щоб у майбутньому розробляти відповідні стратегії подальшого розвитку і співіснування різних засобів комунікації в єдиному комунікативному просторі [16].

Варто зазначити, що у багатьох із критиків західної культури присутня думка щодо співвіднесеності головних цінностей цієї культури зі структурою книги, а саме — цілісність, лінійність, послідовність, кінцевість, наявність попереднього смислу (О. Шпенглер, М. Маклюен, Ж. Дерріда). Доречно зазначити, що в опозиції до них знаходяться цінності, які пожевлено педагогами апологетами постмодернізму і які знайшли своє уособлення у структурі електронної комунікації [5]. Та поступово ейфорія щодо плуральності смислу, заперечення цілісності змінюється на тугу за втраченою такою, здавалось би, обтяжливих цінностей модерної епохи, як наука, релігія, мораль, культура, пам'ять тощо [10].

Не погоджуючись повністю з позицією, яка у найпоширенішій формі знайшла своє втілення у працях М. Маклюена, щодо повної обумовленості суспільних процесів розвитком засобів комунікації, автор вважає, що в будь-якому разі вони взаємно корелюються. А тому повна заміна традиційної книги електронною загрожує і певними змінами в моделях сприйняття та репрезентації реальності. На цьому варто зупинитися докладно. *Мета* статті — встановити,

яким чином онтологічна природа книги корелюється з певною моделлю сприйняття і репрезентації реальності.

Сучасні суспільні процеси викликають певне занепокоєння. Так, О. Тоффлер назвав сучасний стан культури "кліп-культурою", маючи на увазі те, що "нині ми не отримуємо готову ментальну модель реальності, ми змушені постійно формувати її і переформовувати" [16, с. 279]. Якщо раніше її джерелами були спочатку книги, потім засоби масової інформації — носії певної державної ідеології, то зараз реальність формується під впливом такої великої кількості засобів соціальної комунікації як за змістом, так і за формою, що кінцевий результат передбачити надто важко. Такий стан, з одного боку, зумовлює більшу індивідуалізацію, демасифікацію як особистості, так і культури, але водночас є тягарем для індивідуальної свідомості. Людина залишається віч-на-віч з інформаційним обвалом і потребує "нитки Аріадни", щоб знайти правильний шлях у лабіринті реальності. Але існує й інший погляд на "кліповість", "мозаїчність" сучасних інформаційних продуктів як на такі, що породжують креативність, оскільки змушують "домальовувати" образи, заповнювати лакуни, що виникають між силою-силенною повідомлень. Прихильникам цієї думки варто заперечити, що постійне перебування в такому "креативному" стані викликає напруження, а тому людина потребує певних заходів щодо його врівноваження. Більшою мірою зазначену функцію серед відомих засобів комунікації може виконати лише книга, якій, завдяки її структурі (лінійність, наявність початку та кінця, а тому й сенсу), притаманний принцип цілісності [11]. Причому традиційна книга передбачає комунікативну діяльність читача-послідовника або читача-співрозмовника.

Навіть на відміну від майже наближеної до неї електронної книги (тут і надалі це поняття ми будемо застосовувати до пристрою для читання, який за своїми технічними характеристиками щодо комфортності сприйняття тексту максимально споріднений із традиційною), остання представляє собою семіотично навантажений простір, у якому кожен з елементів здатен вступати в комунікацію з читачем. Традиційна книга є повноцінним суб'єктом комунікації, електронна — лише засобом. Обкладинка і сторінки електронної книги, що імітують традиційні, завжди є однаковими для будь-якого змісту. Електронна книга не має глибини: вона обмежена двома сторінками. Ні її розмір, ні товщина не сигналізує нам щодо функціонального призначення. Але електронна книга є надто зручною в користуванні (в неї можна завантажити цілу бібліотеку текстів, з якими завдяки довідково-пошуковому апарату буде легко працювати), тоб-

то є ідеальною для комунікативної діяльності читача-користувача. Та чи варто обмежувати нашу читацьку діяльність лише користувачькою моделлю?

А. Соколов зазначав, що остаточна перемога мультимедійної комунікаційної культури настане тільки тоді, коли з'явиться покоління людей, яке цілком виховане в лоні цієї культури [15, с. 280]. Тобто ця теза свідчить про погляд ученого на зміну однієї комунікаційної культури на іншу як на процес цілком об'єктивний. Але декілька років "перехідного періоду" дещо змінили тематику наукової рефлексії одного з фундаторів розвитку соціальних комунікацій як окремого наукового напрямку на радянському і пострадянському просторі, колом його інтересів останніх років стала доля інтелектуалів-книжника [14]. І такий "поворот" є надто показовим. Він ще раз демонструє нам, що будь-який розвиток нової ідеї проходить закономірний шлях від ейфорії з приводу нового до його подальшого критичного осмислення.

А. Соколов вважав, що повний перехід від книжкової комунікаційної культури до мультимедійної відбудеться за умов, по-перше, заміни лінійного тексту нелінійним гіпертекстом, по-друге, можливість ведення смислового діалогу "людина — комп'ютер" [15, с. 277—280]. Друга умова викликає скепсис навіть у найпалкіших прихильників нової комунікативної реальності, адже на сьогодні очевидно, що цей діалог повністю опосередкований певною програмою, яка створена людиною. Так, відомий російський філософ науки В. Катасонов, протиставляючи діалог з книгою діалогу "людина — комп'ютер", зазначав: "Цей програмно оформлений діалог має, однак, зовсім іншу природу. Усі ланки дерева відповідей (і питань) програми заздалегідь кимось продумані і прораховані. Це "діалог", у якому все визначено наперед і в якому нічого не відбувається, в якому немає найголовнішого для діалогу — спонтанності, що дає переживання зустрічі. Подібна "гуманітаризація" комп'ютерної техніки може тільки роздратовувати, як будь-яка підробка, і тим сильніше, чим більше вона робить спробу імітувати людські функції. ... Уся справа в тому, що діалогу можна допомогти, але його не можна "механізувати". Штучний інтелект не є тотожним природному" [8]. Що ж стосується першої умови, то гіпертекст є пануючим способом організації тексту в електронних засобах комунікації. Притаманний він у певній мірі і книжковій комунікації, в якій лінійна організація текстуального простору завжди обмежувала його застосування. Тобто опозиція "лінійність — нелінійність" властива не лише протистоянню книжкової та електронної комунікації, вона визирала ще у самій книжковій комунікації і реалізовувалася більшим чи меншим ступенем, залежно від різних типів культур, одночасно впливаючи і на розвиток комунікативної структури книги [9].

Певний тип культури визначав відповідні моделі письма/читання, що викликало і відповідні зміни в організації текстуального простору книги [11]. Сучасному суспільству, що визначається в термінах "інформаційне", "постмодерністське", більшою мірою дійсно відповідає саме гіпертекстова організація інформаційного простору. Але її повне панування не може не викликати занепокоєння.

Перехід від культури Античності до Середньовіччя в часі збігав з поступовим завоюванням новим, християнським, світосприйняттям панівного становища. Зародившись ще в часи надто сприятливі для Римської імперії, християнство поступово розхитувало її головні цінності — культ імператора та Риму як центру світу, щоб під кінець існування імперії стати пануючою там ідеологією. Паралельно відбувалася її заміна сувою на кодекс¹ як домінуючий засіб

організації тексту. Однією з причин такої заміни була необхідність нелінійного читання, викликана практикою християнського богослужіння. Але застосування нелінійного читання Біблії не тільки не виключало, а, навпаки, передбачало, що всі віруючі знають події Святого Писання в їхній лінійній послідовності. Тобто нелінійність виступала як доповнюючий принцип щодо лінійності.

Аналогічний приклад можна навести і з пізніших часів. В епоху Просвітництва домінувала ідея енциклопедії — зібрання всіх знань під однією обкладинкою. Енциклопедію також можна вважати символом нової модерністської культури, унаочненням метафори Книги Природи, яку, на відміну від попереднього середньовічного світобачення, пише не Бог, а людина. Енциклопедія стає символом розуму людини, її претензії на всеохоплююче знання. Як відомо, енциклопедія здебільшого будується за алфавітним принципом і також передбачає нелінійне читання. Але ми самі можемо переконатися на практиці, як важко здобувати цілісні знання, користуючись тільки енциклопедіями. Вони можуть виконувати лише функцію протезу пам'яті людини, бути засобом, до якого зручно звертатися за довідковою інформацією. Тобто очевидно, що використання тільки нелінійного засобу організації текстуального простору не сприяє набуттю знань. А тому застосування метафори "навігація" у мережному просторі більшою мірою нагадає плавання безмежними просторами інформаційного океану без будь-яких мап, а знання, набуті в результаті такої навігації, є фрагментарними та неглибокими.

Таким чином, принципи лінійності та нелінійності є взаємодоповнюючими, саме їхнє поєднання уможливорює комунікацію. Адже думки людини несуть нелінійний характер, їм притаманний принцип асоціативності, але тільки будучи раціоналізованими, приведеними у лінійну логічну послідовність, вони можуть бути сприйняті Іншим, щоб згодом у цьому Іншому знову перетворитися на нелінійність, оскільки продуктивність спілкування обумовлена саме тим, що в ході його можуть виникати нові асоціації, нові думки.

Ще однією характерною рисою гіпертексту в електронному середовищі, чим він принципово відрізняється від своїх "доелектронних" попередників, є можливість застосування в якості смислових елементів не тільки текстових одиниць, а й зображення та звуку. Такі можливості викликають цілком зрозуміле захоплення [7], адже дають змогу створення інтегративного засобу комунікативного впливу, що було неможливим у жодному з попередніх засобів. Але паралельно мають місце і побоювання, що образ поступово потіснить слово [12, 18]. Небезпека того, що суспільство перетворюється з читаючого на глядацьке, полягає у втраті здатності бачити розумом, мислити, рефлексувати з приводу побаченого, критично оцінювати, уявляти. Соціум користується вже готовими образами, створеними кимось заздалегідь. Один із фундаторів рецептивної естетики В. Ізер зазначав: "В інформаційний вік, що визначається ілюстративністю та візуальністю, людська сила уяви знаходиться під загрозою зникнення, оскільки зображення в основному апелює до сприйняття і несвідомого. Але уява є останнім дійсним ресурсом людини, зубожіння якого ми не можемо собі дозволити, тому що інакше у нас не було б більше нічого, що дало б змогу зберегти себе у світі" [6, с. 97]. У. Еко бачить небезпеку перемоги візуального, насамперед, у зниженні критичного потенціалу суспільства, адже образ має кращі властивості щодо переконання будь у чому. Але комп'ютер він пов'язує зі словесною інформацією, не звертаючи увагу на

¹ У давнину одна з форм книги — скріплені з одного боку зошити із зігнутих навпіл і прошитих по згину аркушів пергаменту або папі-

русу, пізніше паперу (Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К.: Науков. думка, 2008. — С. 274—275).

те, що там вона значною мірою супроводжується візуальною. А тому висновок науковця щодо розшарування суспільства на тих, хто дивиться телевизор і отримує готові образи та готові судження про світ, і на тих, хто, дивлячись на монітор, здатний відбирати і критично осмислювати інформацію, здається дещо спрощений. Під загрозою зниження критичного потенціалу знаходяться і ті, й інші.

Ще однією загрозовою рисою сучасного стану культури є те, що Т. Еріксен назвав "тиранією моменту" [19]. Замість лінійного сприйняття часу, характерного для модерної доби, ми стали сприймати його як "фрагментовану одночасність". Дослідник звертає увагу на те, що зростаючий потік інформації створює образ думок, більше подібний на фрагментоване, асоціативне мислення дописової цивілізації. Але саме зростання обсягу знань зумовило виникнення письмової фіксації, яка могла логічно впорядковувати його. Сучасний же стан характеризується тим, що велика швидкість, з якою зростає обсяг інформації, уможливило послідовне вибудовування розповіді, і як наслідок, фрагменти заповнюють простір: "...коли (лінійний) час подрібнюється на короткі інтервали, він врешті-решт перестає існувати. Це означає, що він перестає існувати як тривалість (під останнім мається на увазі, що події займають якийсь час), але продовжує існувати в якості моменту, що поступово поглинається наступним моментом" [19, с. 150]. Очевидно, що вести боротьбу з цим явищем неможливо, але норвезький культуролог пропонує знайти необхідний баланс "і створити такий світ, у якому було б місце і неспішному, і швидкісному часу". Він, навіть, пропонує низку практичних заходів, які необхідно вжити для того, щоб стримувати побічні дії епохи інформації. Науковець вважає, що неспішність потребує захисту.

На нашу думку, вдумливе самоzagлиблене читання книг може також вважатися одним із заходів боротьби з тиранією моменту. Книга вже не є символом сучасності, в якій все визначається швидкістю. Будь-яка подія миттєво перетворюється в минуле, стираючись новою подією, в якій час фрагментується в серію епізодів. Такій сучасності більше відповідають нові, швидкісні засоби комунікації. Але таке "репортерське" (Д. Гільденбранд) ставлення до дійсності, яке не в останню чергу моделюється новими засобами комунікації, викликає цілком зрозуміле занепокоєння [3, 4]. Пов'язане воно з тим, що панування чистого теперішнього здатне викликати історичну амнезію; влада новини заперечує владу історії; збереженню починає протистояти постійне оновлення.

Книга за своєю онтологічною суттю є засобом, що уособлює стабільність змісту і форми. Навіть електронна книга, що так зовні нагадує традиційну, цієї суті не має. Як уже зазначалося, її форма завжди однакова для будь-якого тексту, без індивідуальних рис, і в цьому вона виступає, так би мовити, апогеєм масовизації. Що ж стосується тексту, він нестабільний: прочитав — стер, замінив новим текстом. Тобто, електронна книга — це такий самий пристрій, засіб, як комп'ютер та мобільний телефон. Ми користуємося ними і без жалю змінюємо їх тоді, коли вони виходять з ладу, їхня модель починає нас не задовольняти через функціональний характер, або взагалі, підкорюючись владі моди, завжди спрямованої на оновлення. Тобто пануючою щодо електронної книги є користувацька модель, в усіх смислах, які ми вкладаємо в цей вислів. Мається на увазі і можливість використання усіх переваг довідково-пошукового апарату, і сама спрямованість на користь. І зовсім іншу модель ми визначаємо щодо традиційних книг. Прочитані і, здавалось би, вже такі, що втратили свою корисність (адже, якщо підходити до цього з позиції суто прагматичної, необхідну інформацію з них ми вже отримали), вони осідають на полицях і, таким чином, стають нашими добрими друзями і співрозмовниками, вітаючи нас своїми обкладинками, нагадуючи історії перших зустрічей з ними. Тобто традиційна книга моделює зовсім

інше ставлення — особистісне, і відмовляється від нього повністю було б, на наш погляд, антропологічною помилкою.

Поява електронних книг і нових засобів комунікації створює ще одне протистояння, надто актуальне в сучасному суспільстві, — "людина — техніка". Існує чимало спроб представити нові інформаційні технології як антропоцентричні. Апологети електронної комунікації із захопленням пишуть про можливість у майбутньому діалогу "людина — машина" та про антропоцентричність гіпертексту, який є ніби відображенням людської свідомості. Але не варто забувати про те, що в основі комп'ютерних технологій лежить мова двійкового числення, утворена комбінацією нуля і одиниці. Якщо, на думку М. Маклюєна, винахід фонетичного письма призвів до роздвоєння свідомості людини через його раціоналізацію та формалізацію, то слушно запитати, до яких наслідків може призвести комп'ютерна формалізація? Звичайно, що пересічний користувач і в комп'ютері має справу з алфавітним письмом, до того ж, значно полегшують роботу в електронному середовищі різного роду ідеограми — "іконки", "вікна", що наслідують ідеографічне письмо. Але за цим зовнішнім шаром приховується програмне та технічне забезпечення, яке для пересічного користувача є "чорним ящиком". Тобто доступ до смислу віддалений для нас не тільки непрозорістю слів, як у книжковій комунікації, а й додатковим технічним посередником.

Книга у своїй довготривалій еволюції все більше набувала рис людинорозмірності: за формою і форматом, за обсягом і вагою, за довжиною рядка і читабельністю шрифту. Книга є тим, що можна сприймати безпосередньо, такою вона була вчора і такою буде надалі. Це гарантовано стабільністю її форми і змісту. Звісно, і в книжковій комунікації трапляються випадки неможливості доступу до змісту, наприклад, якщо книга написана невідомою мовою, або, якщо її матеріальна форма пошкоджена. Але це лише поодинокі випадки у порівнянні зі сприйняттям тексту за допомогою технічного посередника. У кого з нас не було випадків, коли вкрай потрібна інформація безслідно зникала через збій у роботі комп'ютера, або не відкривалася дискета через відсутність необхідного програмного забезпечення? І, як свідчать численні публікації, в яких обговорюються переваги та недоліки електронної книги, найбільшим її "мінусом", який поки що ніхто не знає, як подолати, є стрімке "старіння" техніки [1, 2], що повністю вписується в зазначену парадигму панування теперішнього. Змінюються носії інформації (хто вже пам'ятає, що перші дискети були п'ятидюймові?), стрімко оновлюється програмне забезпечення, швидко оновлюються моделі пристроїв, за допомогою яких можна сприймати текст. Тобто все спрямоване на оновлення, а не на збереження. Зараз суспільство спрямовує зусилля на збереження електронної спадщини, але на сьогодні усе це носить обмежений характер. Збереження є визначальною рисою саме книжкової комунікації, а тому традиційна книга має право на життя і в умовах панування електронної комунікації. Адже її модель сприйняття і репрезентації дійсності спроможна нівелювати ті недоліки, що притаманні інформаційному суспільству.

Підсумовуючи викладене, зазначимо: попри розвиток новітніх інформаційних технологій, традиційна книга не втратила свого значення, крім того, вона має ряд переваг перед електронною, насамперед тому, що вміщену в ній інформацію читач сприймає без посередників, а це значною мірою спрощує доступ до неї.

Список використаної літератури

1. Бушуев С. В. Електронная книга сегодня / С. В. Бушуев // Мир библиографии. — 2007. — № 5. — С. 39—46.
2. Симоненко І. Переваги і недоліки електронних видань / І. Симоненко // Шкільна бібліотека. — 2007. — № 5. — С. 75—79.

3. *Василенко Г. А.* Электронная книга (pro и contra): взгляд из Интернета / Г. А. Василенко, Р. С. Гиляревский // *Вестник Московского университета. Серия 10, Журналистика.* — 2001. — № 6. — С. 24—43.
4. *Гильденбранд Д.* Новая Вавилонская башня: избр. филос. работы / Д. Гильденбранд. — СПб. : Алетей, 1998. — 313 с.
5. *Джеймисон Ф.* Постмодернизм, или Культурная логика позднего капитализма / Ф. Джеймисон // *Современная литературная теория : антология / сост., пер., примеч. И. В. Кабановой.* — М., 2004. — С. 272—293.
6. *Изер В.* Интервью с В. Изером / [В. Изер] // *Вопросы философии.* — 2001. — № 11. — С. 92—97.
7. *Каптерев А. И.* Мультимедиа как социокультурный феномен : учеб. пособие / А. И. Каптерев. — М. : Профиздат, 2002. — 224 с.
8. *Катасонов В.* Технологии информационной цивилизации и мудрость книжной культуры / В. Катасонов // *Общество и книга: от Гутенберга до Интернета / [общ. ред. А. П. Королевой].* — М., 2001. — С. 76—81.
9. *Маркова В. А.* Гіпертекст як соціально-комунікативний та культурний феномен / В. А. Маркова // *Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр.* — 2009. — Вип. 24. — С. 107—114.
10. *Маркова В. А.* Книга в постструктуралістському дискурсі / В. А. Маркова // *Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр.* — 2002. — Вип. 9. — С. 150—155.
11. *Маркова В. А.* Начало. Конец. Бесконечность : (культурол. рецепция феномена кн.) / В. А. Маркова, А. Н. Суховой // *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* — 2006. — С. 107—112.
12. *Межуев В.* Феномен книги и национальное в культуре / В. Межуев // *Общество и книга: от Гутенберга до Интернета / [общ. ред. А. П. Королевой].* — М., 2001. — С. 95—110.
13. *Рац М.* Книга в "информационном обществе": о чем речь? Взгляд методолога / М. Рац // *Общество и книга: от Гутенберга до Интернета / [общ. ред. А. П. Королевой].* — М., 2001. — С. 82—91.
14. *Соколов А. В.* Интеллигент-книжник в России XXI века / А. В. Соколов // *Библиотекосведение.* — 2007. — № 5. — С. 116—125.
15. *Соколов А. В.* Общая теория социальной коммуникации : учеб. пособие / А. В. Соколов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
16. *Степанова А. С.* Государственная задача. Программы и проекты по продвижению книги и чтения в зарубежных странах / А. С. Степанова, В. В. Ялышева // *Библиотечное дело.* — 2006. — № 1. — С. 18—20.
17. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. — М. : АСТ, 2002. — 776 с.
18. *Эко У.* От Интернета к Гутенбергу: текст и гипертекст / У. Эко // *Новое литературное обозрение.* — 1998. — № 4. — С. 5—14.
19. *Эриксен Т. Х.* Тирания момента: время в эпоху информации / Т. Х. Эриксен. — М. : Весь мир, 2003. — 204 с.

В статье анализируется, каким образом печатная книга моделирует восприятие и репрезентацию реальности и чем она в этом качестве отличается от электронной.

The article discusses how the traditional paper book models the perception and representation of reality and the difference between traditional books and e-books in this capacity.

Матеріал надійшов у редакцію 29 січня 2010 року